

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

Αρ. 11 (2017)

Η επίδραση της Αριστοτελικής σκέψης στην
πραγματεία του Θεοδώρου Β' Λάσκαρη, Της
Φυσικής Κοινωνίας Λόγοι Έξι

Θεοφάνης Μελίδης

doi: [10.12681/ethiki.22765](https://doi.org/10.12681/ethiki.22765)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μελίδης Θ. (2020). Η επίδραση της Αριστοτελικής σκέψης στην πραγματεία του Θεοδώρου Β' Λάσκαρη, Της Φυσικής Κοινωνίας Λόγοι Έξι. *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (11), 91–98. <https://doi.org/10.12681/ethiki.22765>

Η επίδραση της Αριστοτελικής σκέψης στην πραγματεία του Θεοδώρου Β' Λάσκαρη *Της Φυσικής Κοινωνίας Λόγοι Έξι*

ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΜΕΛΙΔΗΣ

Η Αριστοτελική σκέψη και φιλοσοφία αποτέλεσε, σύμφωνα με πολλούς μελετητές, τη βασική πνευματική ύλη για τη ριζοσπαστικοποίηση της παραδοσιακής κοσμοαντίληψης και την απομάκρυνση της από τα θεοκρατικά πλαίσια του παρελθόντος, οδηγώντας την σταδιακά και μέσω της Αναγέννησης στη μοντέρνα «εγκόσμια» εκδοχή της. Η απαγκίστρωση της ανθρώπινης σκέψης από τον μεταφυσικό κόσμο των «επουράνιων» πραγμάτων στο εγκόσμιο επίπεδο, όπου η ανθρώπινη ύπαρξη αποτελεί το κεντρικό σημείο μελέτης και αναφοράς, δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί χωρίς την εκ νέου ανακάλυψη και τη δημιουργική χρησιμοποίηση των φιλοσόφων της αρχαιότητας και κυρίως του Αριστοτέλη. Είναι γνωστό ότι στη δυτική Ευρώπη η διαδικασία αυτή οδήγησε σταδιακά από τη μεσαιωνική στη νεωτερική εποχή, όπου οι ανθρώπινες κοινωνίες διαμορφώθηκαν βαθμιαία πάνω στις αρχές του ορθού λόγου και της επιστήμης.

Στο Βυζάντιο, κατά την ύστερη περίοδο, υπάρχουν ενδείξεις ότι, ανάμεσα στους λογίους και τους μορφωμένους της αυτοκρατορίας, εξελισσόταν ένα πνευματικό κίνημα, που μοιραζόταν αρκετά κοινά χαρακτηριστικά με αυτό της δυτικής Ευρώπης και είχε ως κύρια πηγή έμπνευσης τον Αριστοτέλη. Ο αυτοκράτορας της Νίκαιας, Θεόδωρος Β' Λάσκαρης (1254-1258), αποτελεί μία από τις πιο σημαντικές και συνάμα λιγότερο μελετημένες προσω-

πικότητες του κινήματος αυτού.

Κατά την έρευνα μου, στο πλαίσιο της διδακτορικής μου διατριβής, πάνω στην πραγματεία *Της Φυσικής Κοινωνίας Λόγοι Έξι* του Θεοδώρου Β' Λάσκαρη, υπέπεσε στην αντίληψη μου ότι το έργο του φιλοσόφου αυτοκράτορα εμπεριείχε ουκ ολίγες ονομαστικές αναφορές για τον Αριστοτέλη, καθώς και αριστοτελικής προελεύσεως μεθοδολογία, εκφράσεις και επιχειρήματα· μέρος των οποίων πρόκειται να παρουσιαστεί και να αναλυθεί στην παρούσα ανακοίνωση.

«...Ἔστι μὲν οὖν φύσις καὶ κίνησις ἐν τῇ φύσει, ὡσαύτος δ' ἔστι καὶ μερισμὸς . πρὸς γὰρ Ἀριστοτέλην καὶ Πυθαγόραν καὶ Ἐρμογένην καὶ Ὅμηρον κοινῶς ἢ διαίρεισις...»¹

Ξεκινώντας την έρευνά μου, στην πρώτη παράγραφο του πρώτου βιβλίου της πραγματείας του, ο Θεόδωρος Β' κάνει αναφορά στο όνομα του Σταγειρίτη φιλοσόφου, κατατάσσοντας τον πρώτο ανάμεσα σε σπουδαίες μορφές της κλασικής σκέψης, όπως ο Πυθαγόρας, ο Ερμογένης και ο Όμηρος. Αυτό, αν μη τι άλλο, αποτελεί το πρώτο στοιχείο που καταδεικνύει τον πρωταγωνιστικό ρόλο, που διαδραματίζει ο Αριστοτέλης στη σκέψη και το έργο του φιλοσόφου αυτοκράτορα.

«...Ἀριστοτέλην γὰρ καὶ Ὅμηρον διάστέλλει κατὰ τὴν ὥρα ἢ κίνησις...»²

«...διαφορὰ τοίνυν οὖν Ἀριστοτέλει καὶ Ὀμήρῳ κατὰ κίνησιν καιρικὴν...»³

«...ἔστω τοίνυν Ἀριστοτέλης , Ὅμηρος ἢ ὅτι ἢ κίνησις...»⁴

Στην συνέχεια του πρώτου βιβλίου, στην προσπάθεια του να αποδείξει τις φυσικές του θεωρίες περί κίνησης και στάσης, αναφέρεται στο όνομα του Αριστοτέλη αλλά και του Ομήρου· γεγονός που αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, ένα ακόμη στοιχείο προς απόδειξη της περίοπτης θέσης που απολάμβανε ο Σταγειρίτης φιλόσοφος στη σκέψη του Θεοδώρου Β'. Οι ονομαστικές ανα-

φορές στον φιλόσοφο από τα Στάγειρα, όπως εύκολα μπορεί να διαπιστώσει κανείς ανατρέχοντας στο πρώτο βιβλίο της πραγματείας, είναι αρκετά συχνές και αδυνατούμε να τις περιγράψουμε στο σύνολό τους μέσα στο περιορισμένο χρονικό όριο μίας επιστημονικής ανακοίνωσης.

Στο δεύτερο βιβλίο, ο φιλόσοφος αυτοκράτορας προχωρά στην πιο σημαντική, κατά την άποψη μου, ευθείας μορφής, αναφορά για τον Αριστοτέλη:

«...Οἶδασι γὰρ οἱ διερχόμενοι ἐπεστήμην πῶς δεῖ φυσιολογεῖν καὶ πῶς οἰκονομεῖν τε καὶ συλλογίζεσθαι, διὸ πᾶσι μὲν καὶ πάντα καὶ κατὰ πάντα τῷ Σταγειρίτῃ πειθόμεθα...»⁵

Για τον Θεόδωρο Β', ο Σταγειρίτης φιλόσοφος αποτελεί την εγκυρότερη πηγή γνώσης επί παντός επιστητού, είτε αυτό είναι ζήτημα που έχει να κάνει με τις φυσικές επιστήμες, είτε με τη διαχείριση και την οικονομία, είτε με τη συλλογιστική.

Στη δυτική Ευρώπη, κατά την περίοδο του μεσαίωνα, τα έργα και οι πραγματείες του Αριστοτέλη⁶ αποτελούσαν τα βασικά εγχειρίδια φιλοσοφίας και σκέψης. Ο προβληματισμός και οι συζητήσεις, με αφορμή αυτά τα έργα, ήταν που οδήγησαν τις μορφωμένες ελίτ των κοινωνιών αυτών στην ριζοσπαστικοποίηση της αναγεννησιακής περιόδου.

Η άποψη μιας μερίδας ερευνητών της περιόδου αυτής, σχετικά με την πρόσληψη της Αριστοτέλειας επίτευξης της ευδαιμονίας από τους λογίους της αναγέννησης, παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον. Αυτή η σχολή σκέψης υποστηρίζει ότι οι λόγιοι της αναγεννησιακής περιόδου, σε αντίθεση με αυτούς του μεσαίωνα, ενέτασαν την -κατά τον Αριστοτέλη- επίτευξη της ανθρώπινης ευδαιμονίας και ευτυχίας στο φάσμα της εγκόσμιας και όχι της μεταθανάτιας ζωής⁷, κάτι που ερχόταν σε σύγκρουση με την ηθική και την κοσμοθεωρία της χριστιανικής θρησκείας.

Αν αποδεχθούμε την ορθότητα αυτής της άποψης, πρέπει να τεθεί το εξής ερώτημα: Ο τρόπος, που ο Θεόδωρος Β' αντιλαμβάνόταν τις πραγματείες του Αριστοτέλη, μοιραζόταν περισσό-

τερα κοινά στοιχεία με τη μεσαιωνική σκέψη ή προοιωνιζόταν την αναγεννησιακή σχολή σκέψης;

Η πορεία της έρευνας μου, στο έργο *Της Φυσικής Κοινωνίας Λόγοι Έξι*, έχει αποδείξει ότι η προσέγγιση του Θεοδώρου Β' στο έργο του Αριστοτέλη γίνεται με διάθεση πρακτική και ρεαλιστική, αποσκοπώντας να παρουσιάσει τον κόσμο με επιστημονικό τρόπο και μένοντας μακριά από υπερβατικής φύσεως ερμηνείες, χωρίς, ωστόσο, αυτό να σημαίνει την παντελή απουσία του θεού από την πραγματεία. Ανάμεσα σε άλλα, αυτό αποτελεί ένα από τα ζητήματα της έρευνας που διεξάγω.

Προχωρώντας στο δεύτερο βιβλίο της πραγματείας, βρίσκουμε το εξής απόσπασμα:

«...Ὁ μὲν οὖν ἡμέτερος ἐνταυθοῖ λόγος τὴν τῶν ἑπτὰ τοῦ λογικοῦ ζώου μερῶν κοινωνία ἐσπούδασε δεῖξαι...»⁸

Η αναφορά του Θεοδώρου Β' στην έννοια του «λογικοῦ ζώου» αποδεικνύει τη γνώση του περί των αρχών της Αριστοτελικής λογικής. Ο Αριστοτέλης καθόρισε την αρχή της λογικής, στην πραγματεία του *Ἀναλυτικά πρότερα*, με τα εξής λόγια: «... δεῖ γὰρ πᾶν τὸ ἀληθὲς αὐτὸ ἑαυτῷ ὁμολογούμενον εἶναι πάντη...»⁹. Ὅπως ανέφερα προηγουμένως, σε αυτές τις αρχές της λογικής βασίστηκε η μελέτη του Αριστοτέλη από τους λογίους της δυτικής Ευρώπης, κατά την περίοδο του μεσαίωνα¹⁰ αλλά και της αναγέννησης.

Στο ξεκίνημα του πέμπτου κεφαλαίου του, γράφει ο Θεόδωρος Β':

«...Καὶ ἡ μὲν διαίρεισι τῶν κοινῶν τοσαυταῶς ευρέθεισα δι-
εἴλε τῶν φύσει τὰ θέσει, τῇ δὲ τομῇ ἀναγκαίως συναφανεῖ-
σα ἢ διαφορὰ τὰ κρείττονα ἐναπέδειξεν»¹¹.

Εκείνο που προκαλεί το ενδιαφέρον στο συγκεκριμένο χωρίο

δεν έχει να κάνει τόσο με το φιλοσοφικό του περιεχόμενο όσο με τη χρησιμοποίηση λέξεων και εννοιών, όπως *τοσανταχῶς*¹² και *διεῖλε*¹³, που απαντώνται στις πραγματείες του Αριστοτέλη.

Οι λέξεις που χρησιμοποιεί ο κάθε λόγιος, είναι δυνατόν να φανερώσουν στοιχεία των επιρροών που έχει δεχθεί και να αποτελέσουν χρήσιμο εργαλείο, όσον αφορά τη μελέτη του έργου του. Η χρησιμοποίηση αυτών των, κατά κύριο λόγο, Αριστοτελικής καταγωγής λέξεων αποδεικνύει όχι μόνο τη βαθιά γνώση των έργων του φιλοσόφου από τον Θεόδωρο Β' αλλά και τη δημιουργική χρησιμοποίησή τους στην παραγωγή νέας σκέψης. Παρόμοιας φύσεως διαδικασία ακολουθήθηκε από τους λογίους της δυτικής Ευρώπης κατά τη διάρκεια της αναγέννησης, θέτοντας τις βάσεις της νεωτερικής σκέψης στις τέχνες, την επιστήμη και τη φιλοσοφία.

Στην αρχή του έκτου βιβλίου της πραγματείας του, ο Θεόδωρος Β' επισημαίνει:

«...διὰ τοῦτο καὶ τὸ κατ' ἐπιστήμην γιγνόμενον, τιμώτερόν ἐστι τοῦ κατὰ τέχνη γιγνομένου ὡς καὶ τὸ κατὰ φύσιν τοῦ κατὰ κρᾶσιν»¹⁴.

Ο φιλόσοφος αυτοκράτορας, κάνοντας αρκετά συχνά χρήση της λέξης *τιμώτερον*, αποσκοπεί στην επισήμανση της ανωτερότητας κάποιου πράγματος έναντι κάποιου άλλου. Ο τρόπος, με τον οποίο γίνεται η χρήση του όρου, θυμίζει -περισσότερο από του υπόλοιπους αρχαίους φιλοσόφους- τον Αριστοτέλη. Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος, ο οποίος σε πολλές από τις πραγματείες του χρησιμοποιεί τη συγκεκριμένη λέξη, δεν αποσκοπεί να προσδιορίσει έννοιες που σχετίζονται με την ψυχή και το πνεύμα αλλά πράγματα, που περισσότερο έχουν να κάνουν με τη μελέτη του φυσικού κόσμου¹⁵, παρά με την ηθικολογικού τύπου -πλατωνικής και μετέπειτα χριστιανικής εμπνεύσεως¹⁶- χρήση της λέξης. Η χρήση αυτή του όρου τιμώτερον από τον Θεόδωρο Β' απηχεί περισσότερο τη λογική και επιστημονική προσέγγιση του Αριστο-

τέλη, παρά αυτή του Πλάτωνος και των πατέρων της εκκλησίας.

Παρακάτω στο έκτο βιβλίο συναντάμε το απόσπασμα:

«...Αδύνατον δὲ ἐπιστήμην εἰδέναι τινὰ καλῶς καγαθῶς, εἰ μὴ καὶ φύσιν ἔχει πάνυ χρηστήν. Ὑποβάθρα μὲν οὖν ἔστι φύσις καὶ οἶον ὕλη, ἐπιστήμη δὲ εἶδος οἶον καὶ ἔκφρασις...»¹⁷

Στο σημείο αυτό, ο Θεόδωρος Β' επεξηγεί αναλυτικότερα το επιχείρημα του σχετικά με την αναγκαιότητά της φύσης ως απαραίτητης προϋπόθεσης για την ύπαρξη της επιστήμης, τη μεταξύ τους σχέση και το καθεστώς που διέπει τη συνύπαρξή τους στο πλαίσιο της φυσικής κοινωνίας. Με σύγχρονους επιστημολογικούς όρους, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι ο Θεόδωρος Β' παραθέτει την άποψη του σχετικά με την ύλη, τη μορφή, το περιεχόμενο και τις σχέσεις μεταξύ τους.

Ο Αριστοτέλης, στην πραγματεία του Μετά τὰ φυσικά, υπήρξε ο πρώτος φιλόσοφος της αρχαιότητας που ασχολήθηκε διεξοδικά με τα ζητήματα της μορφής, του περιεχομένου και της ύλης¹⁸. Σύμφωνα με σύγχρονους μελετητές, η πρόταση του Αριστοτέλη είναι ότι η μορφή μπορεί να οριστεί χωρίς αναφορά στην ύλη και το σύνθετο μπορεί να οριστεί με την αναφορά σε κάποια -αλλά όχι σε όλα- από τα υλικά του μέρη.

Ο Θεόδωρος Β', έχοντας σαν πνευματικό εφόδιο τη βαθιά γνώση του πάνω στο έργο του φιλοσόφου από τα Στάγειρα, προσθέτει, όπως είδαμε, τη δική του ερμηνεία σχετικά με το ζήτημα.

Ο καλύτερος τρόπος, για να ολοκληρωθεί η σύντομη αυτή ανακοίνωση σχετικά με την επιρροή της αριστοτελικής σκέψης στην πραγματεία του Θεόδωρου Β' *Της Φυσικής Κοινωνίας Λόγοι Έξι*, είναι η παράθεση του ακόλουθου αποσπάσματος:

«...ἀλλὰ φιλόσοφος ὢν καὶ τὸ ταπεινοῦσθαι γινώσκων καλόν, καὶ τὸ μέτριον ἀρετὴν, καὶ τὰ μέσα ἀκρότητας, καὶ τὰς

ἀκρότητας ἐν μεσότητι...»¹⁹

Στο σημείο αυτό, ο Θεόδωρος Β' υποστηρίζει ότι ένας φιλόσοφος -όπως αυτοπροσδιορίζεται- πρέπει να ζει και να εκφράζεται σύμφωνα με τις αρχές της ταπεινότητας και της μεσότητας ανάμεσα στα άκρα, ταυτίζοντας το μέτρο με την ίδια την έννοια της αρετής. Χωρίς να παραβλέπουμε τη χριστιανική καταγωγή του επιχειρήματος περί ταύτισης της ταπεινότητας με το καλό και την καλοσύνη, που προέρχεται από τη -σχετική με το έργο των πατέρων της εκκλησίας- γνώση του αυτοκράτορα, παρατηρούμε πως ο Θεόδωρος Β' υιοθετεί με emphaticό τρόπο τις αριστοτελικές αρχές.

Αναφέρει ο Αριστοτέλης στην πραγματεία του Ηθικά Νικομάχεια:

«...Ἔστιν ἄρα ἡ ἀρετὴ ἕξις προαιρετικὴ, ἐν μεσότητι οὖσα τῇ πρὸς ἡμᾶς, ὠρισμένη λόγῳ καὶ ᾧ ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν. μεσότης δὲ δύο κακιῶν, τῆς μὲν καθ' ὑπερβολὴν τῆς δὲ καθ' ἔλλειψιν...»²⁰

Συγκρίνοντας το απόσπασμα του Θεοδώρου Β' με αυτό του Σταγειρίτη φιλοσόφου, μπορούμε να διακρίνουμε ότι, εκτός από την επιστημονική του μεθοδολογία, ο φιλόσοφος αυτοκράτορας έχει ενστερνιστεί τις απόψεις του Αριστοτέλη σχετικά με τον τρόπο ζωής που οφείλει κάποιος να ακολουθεί.

Ολοκληρώνω την ανακοίνωση μου, σχετικά με τις αριστοτελικές επιρροές στην πραγματεία του Θεοδώρου Β' *Της Φυσικής Κοινωνίας Λόγοι Έξι*, δηλώνοντας ότι υπάρχουν αρκετά ακόμη στοιχεία που επιβεβαιώνουν τη σύνδεση αυτή, αλλά εξαιτίας του χρονικού περιορισμού δεν συμπεριλήφθηκαν στο δοκίμιο. Αναλυτικότερη και πληρέστερη μελέτη του θέματος πραγματοποιείται στις σελίδες της διδακτορικής μου διατριβής.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Θεοδώρου του Λάσκαρη, *Της Φυσικής Κοινωνίας Λόγοι Έξι*, in J. P. Migne, *Patrologia Graeca*, τ' 140, Paris, 1887, σελ. 1267.
2. PG, 1887, σελ. 1268.
3. *Ό.π.*, σελ. 1269.
4. *Ό.π.*, σσ. 1269-70.
5. *Ό.π.*, σελ. 1313.
6. Simo Knuutila, Medieval Modal Theories and Modal Logic in Dov M. Gabbay, John Woods, *Handbook On The History Of Logic Volume II, Mediaeval and Renaissance Logic*, Elsevier, Amsterdam, 2008, σελ. 505.
7. Charles B. Schmitt, Quentin Skinner, *The Cambridge History of Renaissance Philosophy*, Cambridge University Press, 1988, σσ. 342-343.
8. PG, 1887, σελ. 1313.
9. Aristoteles Phil. et Corpus Aristotelicum, *Analytica priora et posteriora*, in Immanuel Bekker, *Aristotelis Opera Graece*, Academia Regia Borussica, Berlin, 1831, τόμος α', σελ. 47.
10. Knuutila, 2008, σελ. 505.
11. PG, 1887, σελ. 1341.
12. Aristoteles Phil et Corpus Aristotelicum, *Metaphysica*, in Immanuel Bekker, *Aristotelis Opera Graece*, Academia Regia Borussica, Berlin, 1831, τόμος β', σελ. 1013.
13. Aristoteles Phil et Corpus Aristotelicum, *De Anima*, in Immanuel Bekker, *Aristotelis Opera Graece*, Academia Regia Borussica, Berlin, 1831, τόμος α', σελ. 402.
14. PG, 1887, σελ. 1363.
15. Aristoteles Phil. et Corpus Aristotelicum, *De partibus animalium*, in Immanuel Bekker, *Aristotelis Opera Graece*, Academia Regia Borussica, Berlin, 1831, τόμος α', σελ. 665.
16. Clemens Alexandrinus, Excerpta Ex Theodoto, in Otto Stahlin, *Clemens Alexandrinus. Hrsg. im Auftrage der Kirchenväter-Commission der Königl. Preussischen Akademie der Wissenschaften*, εκδ. Leipzig J.C. Hinrichs, 1905, τόμος 17, σελ. 106.
17. PG, 1887, σελ. 1364.
18. «...Τοιοῦτων δὲ τρόπων μὲν τινα ἢ ἔλη λέγεται, ἄλλον δὲ τρόπον ἢ μορφή, τρίτον δὲ τὸ ἐκ τούτων...», Aristoteles Phil. et Corpus Aristotelicum, *Metaphysica*, in Immanuel Bekker, *Aristotelis Opera Graece*, Academia Regia Borussica, Berlin, 1831, τόμος β', σελ. 1029.
19. PG, 1887, σελ. 1314.
20. Aristoteles Phil. et Corpus Aristotelicum, *Ethica Nicomachea*, in Immanuel Bekker, *Aristotelis Opera Graece*, Academia Regia Borussica, Berlin, 1831, τόμος β', σελ. 1106.